

Հ. ԶՈՐՅԱՆ

05 SEP 2011
19 AUG 2006

**ՖԵՈԴԱԼԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՅՈՒՂԱՑԻԱԿԱՆ
ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ X ԴԱՐՈՒՄ**

(Արտատպուիթյուն Պետ. Համալսարանի № 4 Գիտական Տեղեկագրից)

9(47.925)

Ջ-83

1928 ՅԵՐ ԼԱՆ

13 APR 2013

8923

17.925)
-83
5/1. Կապիտալի
հիմնադրամ/հիմն:

25/12/28թ.
ՅԻՄ

Լ. ԶՈՐՅԱՆ

ՖԵՈՒԱԼԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՊՈՒՂԱՑԻԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ X ԴԱՐՈՒՄ

I

Սույն X դարու ֆեոդալական Հայաստանի գյուղացիական շարժումների մասին, նշանակում է բացատրել այդ շարժումները ֆեոդ. Հայաստանի այդ ժամանակաշրջանի արտադրական յեղանակի, վերջինով պայմանավորվող տնտեսական հակադրությունների հիմքի վրա: Այս հիմնականը:

Մի ուրիշ կարևոր հանգամանք: Մեր կարծիքով, Հայաստանի անցյալի պատմությունը ուսումնասիրողները մեթոդական տեսակետից թողել են մի հիմնական բաց: Այդ բացը կայանում է նրանում, վոր այդ ուսումնասիրողները բոլորովին աչքաթող են արել յերկիրների այն կոմպլեքսը, վորի մեջ իր զարգացման պրոցեսն եր կատարում ֆեոդ. Հայաստանը և վորի մի փոքրիկ մասն եր հանդիսանում:

Անշուշտ, մեթոդական տեսակետից կատարված այդ անտեսումը սերտ կապ է ունեցել և ունի անցյալի և ներկայի նման ուսումնասիրողների ներկայացրած դասակարգի շահերի և նրանց ընդհանուր աշխարհայացքի հետ:

Այս մասին առիթ կունենանք հանգամանորեն խոսելու վերջում:
Ահադ. Բարտոլդը 1915 թվին գրել է հետևյալը Անի քաղաքի զարգացման մասին:

«Համենայն դեպս մեծ արդյունաբերական և առևտրական քաղաքը արագ վերածնվեց նոր կյանքի, ինչ վոր կապված եր այն կուլտուրական աշխարհի պատմական զարգացման ընդհանուր պայմանների հետ, վորում (այդ կուլտուրական աշխարհում) Անին և ամբողջ Հայաստանը մի փոքր անկյուն էին կազմում: Ն. Մառի աշակերտներից մինը, Ի. Ա. Որբելին արդարացի կերպով կապում է Անիի ծաղկումը Առաջավոր Ասիայի մուսուլմանական յերկիրների քաղաքային կյանքի ընդհանուր զարգացման հետ»¹⁾

Այս առիթով Արևելքի պատմության մասնագետ գիտնականը ֆեոդ. Հայաստանի տնտեսական զարգացումը և նրա կրած հաջորդական փոփոխությունները իրավամբ վերցնում է վրչ թե վորպես մի առանձին յերեվույթ, այլ շաղկապում է Առաջավոր Ասիայի տնտեսական զարգացման ամբողջականության հետ:

¹⁾ В. Бартольд, Зап. Вост. Отд. Р. З. А. Общ. т. XXII вып. I-II. 1915. стр. 408
հմտ. հան Ս. Ա. Орбели, Развалины Ани СПГ. 1911. հայ. թրգմ. Հուսիկ յեպիսկոպոսի կողմից «Արարատ» ամսագրում 1911, № 4-8:

Արաբական տիրապետության շրջանում փեոդ. Հայաստանի տնտեսական կյանքում առաջացող շարժիչ ուժերը անբացատրելի պիտի մնային յեթե մենք նկատի չառնենք այդ ժամանակաշրջանի յերկու խոշոր առևտրական կենտրոնները, Բաղդադն ու Բյուզանդիանը, վորոնց միջև Հայաստանը իր աշխարհագրական դիրքով տարանցիկ առևտուրի հանգույց էր հանդիսանում:

Ճիշտ է, սկսած IX դարուց արաբական հզոր խալիֆատի կենտրոնական իշխանությունը մանր ֆեոդալական իշխանությունների յեր վերածվում, սակայն, հյուսիսում և արևելքում բարգավաճման էյին հասնում այնպիսի քաղաքներ, վորոնք իրենց զարգացման աստիճանով գերազանցում էյին նախնի քաղաքները:

Այսպես, յեր IX դարում Սորատանի Մերվ և Նիշաբուր քաղաքները «գրանում են կուլտուրական խոշորագույն կենտրոններ», բարգավաճում են Սերգեվարը, Տուսը և Մելիտաը, յեր X դարում կուլտուրական կյանքը աստիճանաբար Պաղտատից և Բասրայից անցնում է Պարսկաստանի խոշոր քաղաքները, Բեյ, Սփահան և Շիրազ, յերը Շախրիստանի պատերի շուրջը տեղի ունեցող բազմաթիվ քաղաքների զարգացման ընթացքում, դառնում է իսկական քաղաքը,¹⁾ չեյին կարող այս բոլոր փոփոխությունները իրենց անդրադարձումը չունենալ ֆեոդ. Հայաստանի այն քաղաքների վրա, վորոնք տնտեսական տեսակետից մտնում էյին այդ ցանցի մեջ:

«Շահաստան Դվինը»²⁾, «հղփացած կարսը»³⁾, «հոյակապ և ականա վոր» Արծն և Անի քաղաքները⁴⁾, վորոնք «բազում առատություն հարուստացել են ծովից և ցախաբից», Սլաթ «միջազգային» քաղաքը, ուր հավասարապես խոսվում էր արաբերեն, պարսկերեն և հայերեն⁵⁾ պարզ է գաղափարը կարելի չե բացատրել և ըմբռնել հարևան յերկրներում տնտեսական ասպարեզում առաջացող փոփոխություններով:

Քաղաքների բարգավաճումը Առաջավոր Ասիայում և ֆեոդ. Հայաստանում, իրենց անդրադարձումը ունեցել են թե տվյալ յերկրի արտադրությունների վրա: Այդ ժամանակաշրջանի քաղաքները, վորպես ներ մի կողմից քաղաքի և գյուղի միջև, մյուս կողմից քաղաքի ազգաբնակչության այլ դասակարգերի միջև: Այդ հակադրությունները հանգել են իրենց պատմական վախճանին առաջացնելով մի շարք ապստամբական շարժումներ:

1) В. Бартольд, Культура Мусульманства. Петроград, 1918. стр. 60, 63, 65, 73.
2) Փ. Արծրունի II գլ. ԻԲ. Էջ 230.

3) Արիս. Աստիվանացի, գլ. ԺԵ. Էջ 61.

4) Ibid, գլ. ԺԲ. Էջ 53

5) Relation de voyage de Nassiri Khosrau, trad. fr. par Ch. Schefer, Paris 1891 p. 21-22

Ակադ. Բարտոլդը «Պարսկաստանի գյուղացիական շարժումների պատմության մասին» վերնագրով 1923 թվին լույս ընծայած իր մի հոդվածում շահեկան տեղեկություններ է հաղորդում, սկսած V դարուց, Պարսկաստանում կրոնական դրոշի ներքո տեղի ունեցած գյուղացիական շարժումների մասին:¹⁾

XI և XII դարերում Առաջավոր Ասիայում տեղի ունեցած իսմայելական շարժման մասին իր «Մուսուլմանականության կուլտուրան» հայտնի աշխատության մեջ գրում է նույն գիտնականը:

«Ըստ յերևույթին, կրոնական դրոշի ներքո պայքար էր տեղի ունեցել գյուղի և քաղաքի միջև, քաղաքի ազգաբնակչության արիստոկրատական և դեմոկրատական տարրերի միջև:²⁾

Հայտնի չե, վոր Պարսկաստանում առաջացող Մանիի և Մազդակի կրոնական աղանդները գտել են իրենց արձագանքները Հայաստանում մանիքեականության, մադնեության, պալիլիյան կամ պողիկյան աղանդների անվան տակ: Սրանց հաջորդ հանդիսանում է թոնդրակեցիների աղանդը:³⁾ Մեր այս ուսումնասիրության մեջ խոսելու չենք վերջին աղանդի մասին: Ինչ վերաբերում է V դարուց սկսած աղանդներին, և նրանց կապը տնտեսական պատճառներից առաջացած շարժումների հետ, մեր կարծիքով կարոտ է դեռևս հատուկ ուսումնասիրության: Այդ ուսումնասիրությունը կատարել հնարավոր է լինի միայն այն ժամանակ, յերը խնդրո առարկա ժամանակաշրջանի ֆեոդ. Հայաստանի տնտեսական դրությունը կը պարզվի:

Այսպես, ֆեոդ. Հայաստանը տնտեսապես Առաջավոր Ասիայի յերկրների ամբողջականության մի փոքրիկ մասը լինելով, թե տնտեսական և թե հասարակական տեսակետից չե կարող առանձնանալ այդ ամբողջականությունից:

Առհասարակ, Առաջավոր Արևելքի տնտեսական դրությունը դեռ ևս կարոտ է լուսաբանության: Կարծում ենք, վոր ֆեոդ. Հայաստանի (ամբողջականության մի մասի) տնտեսական և հասարակական կյանքի պատմության նվիրված ամեն մի ուսումնասիրություն վորոշ լույս կը սփռի նաև Առաջավոր Արևելքի հասարակական կյանքի վրա: Այս տեսակետից, նման ուսումնասիրությունները կստանան կրկնակի նշանակություն:

Մեր այս ուսումնասիրության համար վերին աստիճանի ուշադրություն արժանի չե ակադ. Բարտոլդի այն տեսակետը, թե իսմայելական

1) Из далекого и близкого прошлого-Сборник этюдов из всеобщей истории и честь 50 летней научной жизни Н. И. Кареева. Москва 1923. стр. 54-62.

2) «Повидимому, под знаменем религии происходила борьба между деревней и городом и между аристократическими и демократическими элементами городского населения». В. Бартольд, Культура Мусульманства. стр. 77.

3) Պրոֆ. Լեսը իր մի հոդվածում, վոր ընդհանուր բնույթ է կրում, Հայաստանում առաջացած այս աղանդավորական շարժումները ներկայացնում է վորպես սոցիալական շարժումներ. տես «Նորք» №1, 1922 Էջ 130/51.

շարժումը XI և XII դարերում իր հիմքում կրում էր տնտեսական հակադրություններ, քանի վոր այդ շարժումները իրենց ձևի տեսակետից հիշեցնում են նաև գյուղացիական այն շարժումները, վորոնք կատարվել են X դարում Ֆեոդ. Հայաստանում:

II

«Ֆեոդալական Հայաստանի քաղաքի և գյուղի միջև ստեղծված հակադրություն» մասին գրված մի ուսումնասիրություն մեջ աշխատել եմ յերևան հանել արարական տիրապետության և Բագրատունիների շրջանում Ֆեոդ. Հայաստանի արտադրական հարաբերություններում առաջացած փոփոխությունները և գյուղացիական դասի շահագործման սաստկացումը, ինչպես և նրանց տնտեսությունների քայքայումը:¹⁾

Ստեղծվել էր քաղաքի և գյուղի միջև ուժեղ հակադրություն:

Ֆեոդալական արտադրության շրջանում, յերբ տնտեսական կյանքում առաջացած փոփոխությունները կատարվում էին վերին աստիճանի դանդաղ, պարզ և վոր այդ զարգացման պրոցեսը, վորին մենք հետևում ենք մեր վերև հիշված ուսումնասիրության մեջ մինչև XI դարում կեսը, առավել կամ նվազ չափով պատկերացնում է նաև այն ժամանակաշրջանը, վոր մեր այս ուսումնասիրության առարկան է հանդիսանում:

Արդյոք Ֆեոդ. Հայաստանի հասարակական կյանքում առաջացած այդ հակադրությունները ունեցել են յերբ և իցե իրենց արտահայտությունը: Յեով յեթե այո, յե՞րբ, վե՞րտեղ և ի՞նչ ձևով և յեղել այդ:

Ահա այն հիմնական հարցերը, վորոնց պիտի աշխատենք պատասխանել:

Ոո՞րքան տալիս ենք այդ զեպքերի ժամանակակից պատմիչին՝ Հովհաննես Դրասխանակերտացիին.

«...և ծառայքն...հնարելին՝ զի գտիարս տրեխաւորեալ ի գետնի գնացուցեն, և ինքեանք ելցեն յերկվարս անիպարանոցս և առաթուր հարողս, խրոխտացեալք մեծաւ ապստամբութեամբ»: ²⁾

Այսպիսի արհամարհական տոնով և նկարագրում հոգևոր ֆեոդալը, այդ ժամանակի կաթողիկոսը, ճնշված դասակարգի ապստամբությունը: Այլ կերպ ել չեք կարելի նրանից սպասել: Սակայն, կարևորը այս չէ:

Յե՞րբ և ի՞նչ հանգամանքներում էր առաջանում այդ ապստամբությունը: Ահա այն հիմնական հարցերը, վորոնց պարզաբանումը մեզ հնարավորություն կտա պատմիչի այս և հետագա նկարագրությունները հասկանալու:

Հովհաննես Դրասխանակերտացին, ինչպես իր ամբողջ պատմության ընթացքում, այստեղ ևս չի հիշատակում թվական: Սակայն, վորոշ և, վոր այդ զեպքերը պատահում են Սմբատ Բագրատունիի մահից հետո և այն ժամանակ, յերբ պատմիչը գտնվում էր դեռ ևս Հայաստանից դուրս, Գու-

¹⁾ Տես «Գիտություն և Արվեստի Ինստիտուտ»-ի № 2, 3 տեղեկագրերը:

²⁾ Հովհ. Դրասխանակերտացի, Գլ. ԾԲ. էջ 324.

զարաց թագավոր Ատրնեսինի մոտ: Այս յերկու հանգամանքները դալիս են ասելու, վոր այդ ապստամբությունը տեղի յեր ունենում 913/14—918 թվականների միջև: ¹⁾

Ուշագրավ է, վոր Սմբատ Բագրատունիի հողամասերի վրա ծայր առնող այս ապստամբական շարժման զուգադիպում են Սյունիքում յեկեղեցական կալվածների շուրջ ծագած գյուղացիական ապստամբությունները:

Ստ. Որբեյանը, վոր Տաթևի վանքում գոյություն ունեցող վավերագրերի հիման վրա նկարագրում է Սյունիքում տեղի ունեցած գյուղացիական ապստամբական շարժումները, վորոնց մասին ստորև կը խոսենք, առաջին ապստամբության մասին տալիս է 915 թվականը:

Անհավանական չէ, վոր Սմբատ Բագրատունիի հողամասերի վրա ծագած ապստամբությունը, վոր բավականին խոշոր համեմատություններ է ստացել, կապ չունենար Սյունիքում ծագած այդ ապստամբությունների հետ: Յեթե մեր այս յենթադրությունը ճիշտ է, ապա ուրեմն այդ ապստամբությունը տեղի յեր ունենում 915/16 թվականին:

Նախ քան ապստամբության բնույթի և նրա պատճառների վերլուծման անցնելը, տեսենք թե ի՞նչ էին ներկայացնում իրանցից X դարում առաջին յերկու տասնամյակները տնտեսական և հասարակական տեսակետից:

Արարական տիրապետության շրջանից սկսած, IX դարում վերջին քառորդին, Ֆեոդ. Հայաստանի հողային սեփականությունների շուրջը ստեղծվել էին ըստ ըստի զարգացումներ: Մի շարք նախարարական տներ կորցրել էին իրենց հողամասերը և դադարել էին քաղաքական կյանքում վորևէ դեր խաղալուց: Այդ շարքում էին գտնվում Մամիկոնյան, Կաթսաբեկյան, Սահառունի, Ուշունի և Գյունի նախարարական տները: Իսկ մյուս կողմից Բագրատունի, Արծրունի և Սյունիքի նախարարական տները կարողացել էին կորացնել և ընդարձակել իրենց հողային սեփականությունները: Մի շարք այլ մանր իշխաններ դարձել էին վասսալներ վերջին այս նախարարական տներին: ²⁾

Այդ ինքնիշխան ֆեոդալները, վորոնք հովանավորվում էին կաթողիկոսի և յեպիսկոպոսների կողմից, ի հաշիվ գյուղացիական սեփականությունների վարձատրում էին հոգևոր և աշխարհիկ իշխաններին իրենց մատուցած ծառայությունների համար, ինչպես այս ցույց են տալիս Ստ. Որբեյանի պատմության մեջ բերված վավերագրերը և վիժական Տարեգրում ամփոփված արձանագրությունները:

Յերկրորդ կարևոր հանգամանքը, վոր անհրաժեշտ է այստեղ ընդգծել, այդ այն է, վոր մինչև այժմ Բագրատունիների կարծեցյալ «ան-

¹⁾ Օսմունել Սեֆեյ, էջ 98. Հովհ. Դրասխ., Գլ. ԾԴ. էջ 273/74, Գլ. ԾԳ. էջ 327/332. հմտ. նաև Daghabaschian, Gründung des Bagratiden Reiches durch Asot Bagratuni, Berlin 1893. Diss. Մազաբխա Օրմանյան, Ազգապատմ., § 712 էջ 1038, § 720 էջ 1046.

²⁾ Տես հողային սեփականությունների շուրջը առաջացած այս փոփոխությունների մասին մեր հոդվածը «Գիտության և Արվեստի Ինստիտուտ» № 2 Տեղեկագրում, մեջ 180/180.

կախ թագավորությունը» փաստորեն կրկնակի հարկատու եր արաբ խալիֆներին և Աղբրեյանի եմիրին: Յեվ յերբ Սմբատ I-ը ստիպված ե լինում Աղբրեյանի եմիր Յուսուֆին 60,000 դահեկան վճարելու համար ծանր հարկեր դնել, նախարարների դժգոհությունը փոխվում ե ապստամբություն:¹⁾

Վոր առհասարակ, արաբների գանձած դրամական հարկերը գյուղացիության շահագործումը շատ խոշոր չափերի յեր հասցրել, այդ ցույց ե տալիս «արաբական հարկային քաղաքականություն» մասին մեր կատարած ուսումնասիրությունը: Յեթե այդ շահագործումները գյուղացիության կողմից անլուր տառապանքներով տարվել են, ապա մի այնպիսի վայրում, ուր բանվորական մեծ բազմություն ե տեղի ունեցել, այդ շահագործումները պատասխանվել են ապստամբություններով:

Մենք թույլ ենք տալիս այստեղ մի շեղում կատարել նկարագրելու այդ բանվորական ապստամբությունը, վոր տեղի յե ունեցել VIII դարու 70-ական թվականներին: Յեվ այս յերկու պատճառով. նախ՝ վոր այդ ապստամբությունը կազմում ե հեղափոխական շարժումների մի կարևոր եջը, յերկրորդ՝ հանդիսանում ե իլյուստրացիա ֆեոդալների (ներքին թե արտաքին) կատարած շահագործումների:

Այդ բանվորական ապստամբությունը, վորի մանրամասն նկարագրությունը գտնում ենք Սուրիացի պատմիչ Դընի դը Դել--Մահրեյի մոտ, պատահում ե Զորյորդ Հայքում՝ Տուսիս կոչված վայրում: Այստեղ գտնվում եր կապար, արծաթ և ուրիշ յերկաթե հանքեր: Շրջակա հողագուրկ գյուղացիությունը այն աստիճանի թշվառության ե յենթարկվում, վոր գնում ե դեպի կապարի հանքերը իր ֆիզիքական գոյությունը պաշտպանելու ճրված լինելով ֆեոդալական շրջանի տեխնիկայի ցածր աստիճանը, պարզ ե վոր այդ հանքերի շահագործումը հնարավոր եր միայն աշխատանքի ստրկացումով:²⁾

Կարճ ժամանակամիջոցում, —չարունակում ե պատմիչը, —այնքան բնակչություն ե կուտակվում, վոր իշխանությունը նշանակում ե հատուկ կառավարիչ: «Խոր և մեծ փոսեր եյին փորում կապար փնտռելու համար»:

Ապստամբության վորպես պատճառ ցույց ե տրվում այն սոսկալի հարկերը, վորոնք գանձվելիս են յեղել այդ ժամանակ:

«Յերբ խեղճերը ահասն, վոր այս տիրող ավազակությունը վերջ չի գտնում, ... վոր այս յերկրամասում կատարված չարիքների համար հաշիվ չեր պահանջվում, ապստամբվում են: Մենք տվինք մեզ և մեր հարևանների համար, —ասում են. վճարեցինք մեր հարկը և այն վոր պարտավոր չեյինք: Յերբ են հագնալու մեր մասով: Մենք վոչինչ չենք տալու այլևս, վորովհետեւ չենք իմանում թե վճարեցինք անհենք նրանց տալու»:³⁾

1) Տես Պետ. Համալսարանի № 2—3 Տեղեկագրում մեր հոդվածը, էջ 338 շար.

2) Հմմտ. այս մասին K. Marx, Das Kapital I, III, Absch. K. 82 էջ 185.

3) VI ème partie Chronique de Denys de Tell-Mahré trad. par I. B. Chabot, Paris 1895. ի. 172—175.

Կառավարիչը ապստամբների վրա բանակ ե ուղարկում: Սկսվում ե սպանությունը: Կապարի հանքերում աշխատող բանվորները դիմում են փախուստի և ձմրան ձյունին ու ցրտին նրանց ապստամբությունը արյան մեջ ե խեխվում:

Այս ապստամբությունը ընկնում ե 770—775 թվերին:

Արաբական հարկային քաղաքականության մասին մեր կատարած ուսումնասիրության մեջ գրել ենք. «Աս-Սաֆֆա (770—754), նրա յեղբոր և հաջորդի՝ ալ-Մանսուրի (755—775), արասայն առաջին խալիֆների որով, Հայաստանում կյանքը դառնում ե անտանելի» (Պետական Համալսարանի «Գիտ. Տեղեկ.» № 2—3 էջ 329): Ժամանակակից Անոդ պատմիչից բերել եյինք մանրամասն վկայություններ այդ մասին: Զորյորդ Հայքում ծագած ապստամբությունը, ինչպես սուրիացի պատմիչն ե հաղորդում, անմիջական կապ ունի այն ընդհանուր դրություն հետ, վոր ստեղծվել եր արաբյան առաջին խալիֆաների որով, այն ժամանակ. յերբ նոր եր կառուցվել Բաղդադը և վորի առասպելական դարձած փարթավությունը կատարվում եր ի հաշիվ գյուղացիության և բանվորության արյուն-քրտինքի:

Յերբորդ. ֆեոդ. Հայաստանի X դարը հատկանշական ե նաև այն տեսակետից, վոր ստեղծվում ե քաղաքների իշխանություն: Դվինը, Անին, Արծնը, Կարինը, Կարսը Հայաստանի հյուսիսում՝ Վանը, Խլաթը և ուրիշներ հարավում՝ տարանցիկ առևտուրի շնորհիվ կարողանում են զարգանալ և բարգավաճել այնպես, ինչպես Առաջավոր Ասիայի մի շարք քաղաքները, վորոնց մասին խոսել ենք վերևում:

Իսկ քաղաքների աճումը նշանակում եր այս շրջանում առևտրական և սրան անբաժան ընկեր վաշխառական կապիտալի կուտակումը, մի կապիտալ, վորի սուր կողմը ուղղված եր գյուղացիական մանր տնտեսությունների դեմ:

«Ժամանակի ընթացքում քաղաքի աղգարնակության վերին խավերում, այնքան վորքան հարստությունը կուտակվում եր, նույն չափով գյուղը աղքատանում և քայքայվում»:¹⁾

Ահա այն հիմնական յեղրակացություններից մինը, վորին հանդել ենք ֆեոդ. Հայաստանի քաղաքի և գյուղի միջև ստեղծված հակադրության մասին կատարած մեր ուսումնասիրության մեջ:

Այսպես, հողային սեփականությունների փոքրաթիվ, սակայն ուժեղ ֆեոդալների ձեռքում կենտրոնացումը, արտաքին և ներքին ֆեոդալների կողմից մեծ չափերով զբաղական հարկերի գանձումը, բարեբաղված քաղաքները և նրանց մեջ կուտակվող առևտրական և վաշխառական կապիտալը և այս բոլորի հետևանք՝ մանր գյուղացիական տնտեսությունների քայքայումը և նրանց ստրկացումը, ահա այն տնտեսական դրությունը, վոր գոյություն ունեւ ուսումնասիրության նյութ այս ժամանակաշրջանում:

1) Ֆեոդ. Հայաստանի առևտրական և վաշխառական կապիտալի մասին տես մեր ուսումնասիրությունը Գիտ. և Արվ. Բնագ. № 3 Տեղեկագրում:

Գյուղացիության տնտեսական այս ծանր դրությունը, անտարակույս, հանդիմանում էր ապստամբություն կատարելու հիմնական շարժիչ ուժ: Սակայն, այս դեռ բավական չէր ձնշված գյուղացիության զենք բարձրացնելու իր շահագործողների դեմ: Հարկավոր էր յերկրորդ մի այլ եական պայմանի գոյությունը:

Զորորդ. Ֆեոդ. Հայաստանի խոշոր ֆեոդալները X դարու առաջին յերկու տասնամյակում ապրում էին քաղաքական կրիզիսի շրջան: Այդ կրիզիսը իր ամենասուր արտահայտությունը ստանում էր, յերբ այս ժամանակաշրջանի Բագրատունի խոշոր ֆեոդալը Դվինում Ադրբեյջանի եմիրի կողմից սպանվում էր 913/14 թվականին:

Տեղացի ֆեոդալների ապրած այդ քաղաքական կրիզիսը ուներ իր բազմաթիվ պատճառները:

Տկարացող արաբական պետությունը և տեղացի ֆեոդալների միջև իշխանության շուրջն ստեղծված պայքարները դեռ ևս IX տարու 90-ական թվականները և ֆեոդ. Հայաստանում առաջացրել էին արաբական և բյուզանդական որիննապետության շուրջը հակոտնյա դրություններ: Արծրունի և Բագրատունի նախարարական տների միջև մղված պայքարը, Սմբատ I-ի Ադրբեյջանի եմիրի դեմ յերկար տարիների ընթացքում վարած պատերազմները որիննապետության շուրջն ստեղծված հակոտնյա դրությունների հետևանք էին: Վոր այդ պայքարները մեծ չափով տկարացրել էին տեղացի ֆեոդալներին և Բագրատունի թագավորի վասսալներին այդ մասին ունենք հետաքրքիր վկայություն Հովհ. Իրասխանակերտցիի մոտ.

«Այլ և համադունք ևս. արքային մերոյ՝ (ակնարկվում և Սմբատ Բագրատունին) իշխանք և կուսակալք և պետք ոմանք, սպառնալք էին ի խարդախական մահու յոտտիկանէ անտի ըստ նախապատում իմոյն բանի...»¹⁾

Նվազ դեր չէր կատարում ֆեոդալների տկարացման ուղղությամբ տեղացի իշխանների պայքարները և մասնավորաբար, մի շարք հարկատու իշխանների ապստամբությունը Սմբատ I-ի դեմ, 908/09 թվին դրված ծանր հարկերի պատճառով, մի ապստամբություն, վոր վերջանում էր ապստամբ իշխանների պարտությունով:

Տարիների այս պայքարը վերջանում էր, ինչպես առաջինը, Սմբատ Բագրատունիի կատարյալ պարտությամբ: Սակայն, որիննապետության շուրջը մղվող պայքարը ստանում էր ավելի սուր բնույթ²⁾, յերբ Ադրբեյջանի եմիրը Հայաստանի Արծրունի ֆեոդալների իր համար կատարած ծառայությունները վարձատրում էր լիուլի և այս կերպով Սմբատի հաջորդի՝ Աշոտ

¹⁾ Հովհ. «Իրասխ.», Գլ. ԾԲ. էջ 293, հմտ. նաև Daghbashian, Gründung u. s. w. Berlin 1893.

²⁾ Բյուզանդական որիննապետության մասին ուշագրավ փաստաթուղթ է հունաց պատերազմ Նիկիտուս Միտիկուսի (II սնգամ պատերազմ 912—925 թ. թ.) նամակը ուղղված Հովհ. Կաթողիկոսին և վերջինի կատարած ջանքերը այս ուղղությամբ: Հովհ. «Իրասխ.», Գլ. ԾԴ.

Բագրատունիի և Արծրունիների միջև սուր պայքար և տեղի ունենում իշխանության շուրջը:

Ստեղծված այդ դրության մասին Սամուել Անեցին իր հատուկ լակոնական վոճով այսպես և գրում.

«ԶԺԶ (916 թ.) հայոց անիշխանութիւն ամս է (7)»¹⁾

«Հայոց անիշխանություն», ահա այն հիմնական յերկրորդ պայմանը, տեղացի ֆեոդալների տկարացումը, վոր հնարավորություն էր տալիս ձնշված գյուղացիության, վորը ամենայն հավանականությունով, այդ պայքարների ընթացքում գտնվում էր զինված դրության մեջ, կարողանում և ոգտագործել ստեղծված քաղաքական կրիզիսը:

Այժմ վերադառնանք ժամանակակից պատմիչին:

Ուրեմն, «ծառաները հնարում էին, վոր տերերը տրեխ հագած գնան և իրենք մեծ արստամբությամբ խրոխտացած՝ վիզը տնկած ձիերի վրա բարձրանան»:

Այստեղ ուշագրավ է «ծառայ» տերմինը, վոր ֆեոդ. Հայաստանում դործ և անվիլ տնտեսապես և անձնապես իշխաններից կախյալ դրության մեջ յեղող մարդկանց համար:²⁾

Պատմիչի հետևյալ վկայությունը մի կողմից կոնկրետացնում է, թե ովքեր էին այդ «ծառաները», իսկ մյուս կողմից բացատրում է թե ինչու առաջանում էր այդ ապստամբությունը.

«... Իսկ թագաւորք մեր և պետք և իշխանք. զորս ի բնէ նախարարութիւնքն էին, ջանային վարատել և իլել իւրաքանչիւրոցն բնակութեանց, և ըստ ախորժից իմն ձեռական և նոր ստեղծանել պալադատս և սպասալարս»³⁾

Յերբ վերհիշենք վերև ներքին և արտաքին ֆեոդալների միջև մղված պատերազմների մասին մեր ասածները, այն ժամանակ պատմիչի այս մութ խոսքերը կը լուսավորվեն: Պարզ է, վոր «թագավոր» և «իշխան» ֆեոդալների համար կապող հավատարմություններ իրենց ծառայության համար պետք և վարձատրվելին. և նրանք վարձատրվում էին ի հաշիվ գյուղացիական հողաբաժինների, վորոնց վրա աշխատողները «ծառա» էին դառնում տերերին ստեղծված նոր գույքային հարաբերությունների պայմաններում:

Հողեր ֆեոդալը լուծյամբ և անցնում բոլոր այն հողային նվերատվությունների մասին, վորոնք արվում էին այս ժամանակաշրջանում յեկեղեցիին աշխարհիկ ֆեոդալների կողմից «հողվո փրկության» համար: Այս մասին ուշագրավ է Մյունխենում կատարված ապստամբությունը:

Ուրեմն, իրենց «բնակություններից քշվողները», վորոնք «ծառաների»

¹⁾ Օսմուել Անեցի, Վաղարշապատ 1893, էջ 98.

²⁾ Պրոբ. Հակ. Մանուկյան. Դիտողություններ հին Հայաստանի չինականների գրության մասին, Պետ. Համալսարանի Գիտ. Տեղեկագիր № 1. 1. Karst Zeitsch. f. vergl. Rechtsw. Bd. XX. s. 16.

³⁾ Հովհ. «Իրասխանակերտցի», Գլ. ԾԲ. էջ 324. նման մի ուշագրավ վկայություն գտնում ենք Արիստ. Լաստիվերտացիի մոտ Գլ. ԾԲ. էջ 54. «Զառան տնակից» աղբատանց, և զսահման անդատանաց նոցա յափշտակելն մեծատունքն. . .»:

սոցիալական դրություն էին իջնում, պատեհ մոմենտին ապստամբություն էին բարձրացնում իրենց անցյալի սեփականություններին տիրանալու նպատակով:

Այդ շարժումը ավելի էր խորանում, յիթե վերև հիշված յերեք տնտեսական պատճառների ազդեցության նրբոր առհասարակ արտադրող դասի, գյուղացիության, տնտեսական և սոցիալական դրությունը որ քստ որե վատթարանում էր:

Ուշագրավ են այն վորակումները, վորոնք տրվում էին «ծառաներին». «անկատար», «չիւրոց», «ընդ հարկին անկելոց»: Արարական այն ասացվածքը, թե՛ «մեկի հետ կոշտ վարվել այնպես, ինչպես գյուղացու մարդու հետ», անշուշտ հիմնավորվում է գյուղացու տնտեսական դրությամբ:

Ահա այդ ճնշված դասակարգն էր, մեր կարծիքով, վոր վոտի յերկանդնում իր շահերի պաշտպանության համար: Այս հաստատվում է շարժման ստացած ծավալով. ահա թե ինչպես է նկարագրում պատմիչը.

«Այլ և եղբայր ընդ եղբոր, և ազգայինք ընդ ազգայինս ընդվզեալ՝ ի նախած և ի չարակնութիւն և ի զրգուլթիւն, և ի կատարեալ ատելութիւն ընդ միմեանս բերէին: Եւ այսպէս համազունդ ընդ միմեանս հարեալք ի հակառակութիւն և ի կռիւ պայքարէին, և միշտ սուր յազդեր ունեւոյ, բազում ևս քան զթշնամիսն հեղուին ի միմեանց զարեան ճապաղիս: Եւ առ հասարակ զքաղաքս և զգիւղս և զաւանս և զագարակս, այլ և զտունս իւրեանց քանդէին ձեռօք իւրեանցս:»¹⁾

Մեր առաջ պարզվում է իսկական քաղաքացիական մի կռվի պատկեր, վորի այլ պատճառը Ասողիկ պատմիչը բանաստեղծական կերպով հետևյալ տողերում արտահայտում է.

«Այլ յորժամ գիրացաք, ստուարացաք, լայնացաք՝ և անկուշեցաք... քահանայք և ժողովուրդք, մեծամեծք և փոքունք բամբասեցան ի լիութիւն հացի և ի յղիութիւն գինւոյ...»²⁾

Այստեղ ցուանում է հակադրության այն պատկերը, վորը ստեղծվի էր քաղաքի և գյուղի միջև:

Նույն այդ նկարագրությունից վորոշակի յերևում է, վոր «ծառաներին» այդ ապստամբությունը ընդգրկել է քաղաքներ, գյուղեր և ավաններ: Այսինքն՝ նա չի յեղել տեղական, սահմանափակ յերկրամասի վրա կատարված մի ապստամբություն, այլ այդ շարժումը ընդգրկել է առնվազն Սմբատ Բագրատունիի ժամանակաշրջանի Բագրատունիների հարուստության յերկրամասերը: Անտարակույս, նման մի խոշոր ապստամբություն չէր կարող առանց արձագանքի մնալ նաև այն վայրերում, վորոնց իշխանները վորոշ կախյալ գիրքում էին Բագրատունի թագավորների հանդեպ: Այդ մասին մենք ունենք վկայություններ միայն Սյունիքից:

Բագրատունիների հողամասերի վրա ծագած այս ապստամբության

¹⁾ Հովհ. Պրատի. Գլ. ԾԲ. Էջ 324.

²⁾ Ասողիկ, III, Գլ. Գ. Էջ 162 Պետերբուրգ 1885.

մասին Դաղբաշյանը հետևյալն է գրում.

«Մի ապստամբություն, վոր մոտավորապես 916 թվին առաջացավ հայ գյուղացիության կողմից ազնվականների դեմ, Հովհ. Կաթողիկոսի կողմից վորպես թեթևամտություն և անասովածություն խորանվում է:»¹⁾

Աշխարհիկ ֆեոդալների հետ համանման շահերով կապված հոգևոր ֆեոդալի կողմից պարզ է, վոր նման մի ապստամբություն այլ վորակում չէր կարող ստանալ: Իսկ մեր ժամանակների պատմաբանները տարիներ լուծության են մատնել այդ: Ի հարկե, այս բոլորը ունեն իր պատճառները: Նույնպես զարմանալի չէ, վոր մեր որերի պատմիչ J. de Morgan-ը վոր հայ բուրժուազիայի ապստամբի վրա Յեփրոպային պրոպագանդա անելու նպատակով 1919 թվին գրել է «Histoire du peuple arménien» աշխատությունը, հետևյալ բառերով է վորակում այս գյուղացիական ապստամբությունը:

«Այս ժամանակներում . . . Հայաստանը ամեն տարի ավերվում էր մուսուլմանների և հայ գյուղացի ավագանների կողմից, վորոնք աս պատակում էին յերկիրը:»²⁾

Այսպես է գրվել մինչև նորագւյն ժամանակները Ֆեոդ. Հայաստանի պատմությունը:

Ապստամբության մասին այն մեջբերումները, վոր մենք արեցինք, կրում են Հովհ. Կաթողիկոսի պատմության մեջ հետևյալ վերնագիրը. «Յաղագս յառնելոյ օտար ազգաց ի վերայ երկրի մերում, և անմիաբանութեան նախարարաց մերոց ընդ իրեաբս:» Այս վերնագիրը կարող է շփոթություն առաջացնել: Սակայն, պետք է ասել, վոր այդ վերնագիրը վոչ թե պատմիչի կողմից գրված է, այլ՝ մեր կարծիքով, հետագա գրիչների գործ է. վորովհետև Յերուսաղեմի 1867 թվի յերկրորդ հրատարակության սկզբում հրատարակիչը մեզ հայտնում է, վոր գոյություն ունեցող վեց գրչագրերից միայն յերկուսը բաժանված են յեղել գլուխների և ունեցել վերնագրեր: Յերուսաղեմի առաջին հրատարակությունը տպագրվել է տառանգ գլուխների և վերնագրերի:

Հովհ. Կաթողիկոսը իր պատմության ընթացքում յերբ նկարագրում է հայ նախարարների ոտար իշխողների, թագավորական տան դեմ մղած պայքարները և կամ հայ նախարարների միմյանց միջև տեղի ունեցած կռիվները, նման գեպքերում պատմիչի կողմից ճշգրիվ հիշատակվում են նախարարների անունները և կռվի վայրերը: Ներկա գեպքում պատմվածքի ընդհանուր ձևը մեզ հնարավորություն է տալիս յենթադրելու, վոր այս ընդհանուր խնդրի բնույթ է կրում:

Վոր այդ իսկապես ընդհանուր գյուղացիական մի ապստամբություն է յեղել, այդ ապացուցվում է նաև այն համատարած սովի նկարագրությունը, վոր հաջորդում է անմիջապես այս գեպքերի նկարագրությունից

¹⁾ Daghabaschian, Gründung u. s. w. s. 102.

²⁾ J. de Morgan; Histoire du peuple arménien. Paris 1919 p. 138: «Pendant cette période, l'Arménie était chaque année dévastée par les musulmans et pas les bandes de paysans arméniens qui infestaient le pays».

հետո՝ Բավական և մեջ բերել այս մասին այն, ինչ վոր «սոսկումով» և «սարսափումով» ասում և պատմիչը:

«... զի մարդք հաւատարիմք ստուգեցին մեզ զբանս ճշմարիտ, եթէ մարք ունեք գտովաման որդւոց իւրեանց զմարմինս ի կերակուր իւրեանց պատրաստեցին» (Հովհ. Դրասխ. Գլ. ԾԳ. եջ 329):

Ըստ յերևույթին նման սոսկալի պայմաններում բռնկած կռիվը իր թափումն էր.

«Բայց առաւել քան զայսոսիկ խոովչացն վտանգ խոշտանգանաց զնոսա կորուսանէր, զի ըմբռնեալքն ի ձեռաց նոցա ի հարուածս անհնարին չարչարանաց տանջեալ լինէին, թէ գուցէ գտցի ինչ առնոսա կերակուր: ... Եւ զայս (նկարագրված խոշտանգումները) ոչ միայն ի թշնամիան՝ այլև ի մարդս մերձաւորս և յընկերակիցս և ի ծանօթս էր տեսանել: Եւ այսպիսի խոր խռովութիւն պատէր զքաղաքօք, և գիշեր լէ՛ մահուամբ զգիւղիւք և զգերդաստանօք. և մարմինք մերկք ընկեցեալ կային ի փողոցս և ի հրապարակս. և տեսիլ սարսափելի տեսարգութեան տային տեսողացն, որպէս զի ոչ ևս ոք կարէր տալ զնոսա գերեզմանոց» (Հովհ. Դրասխ. Գլ. ԾԳ. եջ 331):

Արեւմտյան Յերոպոլիսում գյուղացիական շարժումներին ընկերացել են գրեթէ միշտ համաճարակ և սով:

Պատմիչի նկարագրութիւնները չեն կարող վոչ մի կասկած թողնել, վոր իրապէս սա մի ընդհանուր գյուղացիական ապստամբութիւն էր:

III.

Այժմ հարց և առաջանում. արդյոք այդ ապստամբական շարժումները կրոնական դրոշի տակ կատարվե՞լ են, ինչպէս այդ տեսնում ենք հարեան Պարսկաստանում և առաջավոր Արեւելքում, վորի մասին ինչպէս վերև հիշատակեցինք, խոսում և ակադ. Բարտոլդը:

Հովհաննէս պատմիչի մոտ ունենք այսպիսի մի մութ պարբերութիւն այն գլխի սկզբում, վորտեղ նկարագրվում և այդ ապստամբութիւնը.

«Եւ ապա խառն ընդ նոսին ևս տաղակք (մի այլ որինակում ուսմիկք) և սրիկայք ելին ի մարտս ընդ երկրի մերում, և բազում ինչ այն էր՝ որ ի նմանէ անցք ընդ աստուածաշէն եկեղեցիս անցանէին յեղծումն և ի խոպանումն և յապականումն վարակեալ»¹⁾

Պատմիչը մեզ չի հայտնում թէ ո՞վքեր էին այդ «ավագանները» և «սրիկաները»: Միայն վորոշ և, վոր նրանց հարվածները ուղղվել են առաջին հերթին յեկեղեցիներն դեմ:

Ասողիկ պատմիչի մոտ այս մասին կարգում ենք հետևյալ շահեկան վկայութիւնը.

«Եւ յետ նորա (Մաշտոց կաթողիկոսից) նստի յաթող հայրապետութեան յՅԽԶ (897 թ.) թուականին Տէր Յովհաննէս ի Դուինայ, ճարտասան և պատմագիր՝ ամս ի Բ (22): Յաւուրս սորա երևեցաւ Մմբատ Թոնդրակաց առաջինն ի Զարեհաւան գեղջէ ի ծաղկոտն գաւառէ, հակառակ ամենայն քրիստոնէական կարգաց»²⁾

¹⁾ Հովհ. Դրասխ., Գլ. ԾԲ. եջ 321/22

²⁾ Ասողիկ, III Գլ. Գ. եջ 160

Յեթե Հովհ. պատմիչի մոտ հիշատակված «ավագանները» և «սրիկաները» Ասողիկի հայտնած թոնդրակեցիներն են, այն ժամանակ վերև դրած հարցի պատասխանը տրվելու յե դրական իմաստով և այդ կերպով թոնդրակեցիների աղանդի հասարակական նշանակութիւնը կստանա բոլորովին նոր բովանդակութիւն:

Ֆեոդ. Հայաստանում առաջացած այդ կրոնական շարժումները և նրանց կապը հասարակական շարժումների հետ, դեռ ևս կարոտ են հատուկ ուսումնասիրութիւններին:

Թոնդրակեցիների շարժման մասին գրված մեզ ծանոթ նորագույն ուսումնասիրութիւնը հանդիսանում և պրոֆ. Լեոյի հոդվածը, տպագրված «Նորք»-ի № 1-ում: Լեոն, մեր կարծիքով, կրկնում և այն սխալը, վոր կատարել և Զամչյանը Մմբատ Թոնդրակեցին ժամանակակից դնելով Հովհաննէս Ուլայեցի կաթողիկոսին (833—855 թ. թ.):

Մենք հեռու յենք մտածելուց, թէ Մանիքյան, Պավղիկյան և թոնդրակեցիների կրոնական շարժումները միմյանց հետ իդեական կապ չեն ունեցած: Այնքան, վորքան այդ շարժումները ուղղված էին շահագործող դասակարգի պաշտոնական կրոն հանդիսացող իդեոլոգիայի դեմ, նույն չափով և սույն շարժումները կրոնական ձևի տակ ունեցել են ներքին սերտ կապ քանի զոյութիւնն ունեյին շահագործման այդ պայմանները: Յերեկ այս տեսակետից յեղնելով, Լեոն միացնում և ժամանակագրական կարգով թոնդրակեցիներին Պավղիկյան աղանդավորներին:

Սակայն, չպետք և մոռանալ մի կարևոր հանգամանք, վոր ամեն մի հեղափոխական շարժում ունի իր ստատիկ վիճակը, քանի քաղաքական և տնտեսական պայմանները ձեռնառու չեն այդ շարժման ակտիվ արտահայտութիւն: Մեր կարծիքով նման մի աննպաստ շրջան էր հեղափոխական շարժումների համար Ֆեոդ. Հայաստանի IX դարը, մասնավորաբար այդ դարու 30—50-ական թվականները: Այս յեզրակացութիւնն են հասցնում մեզ հարկերի գանձման և հողային սեփականութիւնների շուրջը կատարած մեր ուսումնասիրութիւնները:

Սմբատ Թոնդրակեցին հանդիսանում և վոչ թէ միայն նոր գաղափարների քարոզիչ, այլ և այդ գաղափարները կյանքում իրագործելու համար ձգտող ուժեղ մի մարտնչող: Այլ կերպ՝ սկսած Անանիա Նարեկացիից, Գր. Նարեկացիից մինչև Գր. Մաղիսարոսը նրա դեմ մղված արշավանքները իմաստից գուրկ պիտի լինեյին:

Յեթե IX դարու 30—50 թվականները աննպաստ էին շահագործողների դեմ ակտիվ պայքարի գործ գալու, ապա X դարու առաջին յերկու տասնամյակները, վերև մեր ասածներից յեղնելով, ներկայացնում էին մեր մատնանշած յերկու իսկական պայմանները, ուժեղ շահագործում և իշխողների կրիտիկական գրութիւն:

Նույնպիսի կրիտիկա էր ապրում Հայաստանի Ֆեոդալական դասակարգը XI դարու կեսին և այդ շրջանում էլ նույն թոնդրակեցիների աղանդավորական շարժումը ստանում և լայն ծավալ, վորի դեմ արշավանք ևս կա-

մականգնվում բյուզանդական պաշտոնականացող Գր. Մագիստրոսի կողմից 1051—1054 թվականներին: Այդ շարժման մանրամասնությունները կարողում ենք Արիստ. Լաստիվերտացիի մոտ (Գլ. ԻԲ. ԻԳ. էջ 95—108): Այս շարժումը պատկանում է պատմական մի այլ եպոխայի և կազմում է առանձին ուսումնասիրությունների նյութ:

Այժմ անցնենք հարցի փաստական կողմի քննության: Վերև ասացինք, թե Ասողիկ պատմիչը Սմբատ Թոնդրակեցին ժամանակակից է դնում Հովհաննես Դրասխանակերտացի կաթողիկոսին, իսկ Գր. Մագիստրոս գրում է.

«...պիղծն Սմբատ անիծեալն այն երեկցաւ յաւուրս տեառն Հովհաննիսի և Սմբատի Բագրատունւոյ, ուսեալ զչար մոլութիւն յումմենէ պարսկական սոյնէ և յաստեղարաշխէ մոգէ, զոր Մուջիսիկըզ կոչէք»¹⁾

Գր. Մագիստրոսի այս վկայությունը մեջ հիշատակված Հովհ. կաթողիկոսը կարող էր վերաբերվել և՛ Դրասխանակերտացիին և՛ թե Ովայեցիին ինչպես Սմբատը՝ թե Սմբատ Խոստովանդին և թե Սմբատ Ի Բագրատունիին: Այնինչ Ասողիկ պատմիչի վկայության մեջ վորոշակի ասված է Հովհ. Դրասխանակերտացիի ժամանակի մասին, ապա ուրեմն, Սմբատ Ի-ի մահից հետո կատարված ապստամբության ժամանակակից:

Գր. Մագիստրոսի այս վկայությունը շահեկան է այլ տեսակետից. այդտեղ ցույց է տրվում Հայաստանում սկսած այս շարժման յեկեկտը, Պարսկաստանը:

Գր. Մագիստրոսը նույն թղթում գրում է նաև հետևյալը, վոր հիմք է ծառայել հետագա ուսումնասիրողներին այդ շարժման թվականը ճշտելու.

«... Զոր նորին աղանդով կացին ավելի քան զՃ. և Հ. (170) ամ մինչև յայս»²⁾

Հայտնի է, վոր Մագիստրոսի արշավանքը Թոնդրակեցիների դեմ սկսել է 1051—1054 թվականներին³⁾ ուրեմն, ըստ նրա վկայության, այդ շարժումը ընկնում է 881—884 թվականներին:

Կարապետ Տեր-Մկրտչյանը Պաղվիկյանների մասին գրած իր մանրամասն ուսումնասիրության մեջ, այս կետում, առանց հիմնավորման, ընդունում է Չամչյանի տեսակետը, ըստ վորի Սմբատ Թոնդրակեցին ժամանակակից է ցույց տրվում Հովհ. Ովայեցի կաթողիկոսին⁴⁾ Մի եական

1) Գր. Մագիստրոս, Թուղթ ԿԵ էջ 153.

2) Գր. Մագիստրոս, Թուղթ ԿԵ, էջ 154. Թուղթ ԿԸ. էջ 167. Տեր-Մկրտչյանը սխալվում է (էջ 88), յերբ ցույց տրված թվերից մին գրում է թե 200 է:

3) Լ. Կոստանյանց, Մագիստրոսի թղթերը, էջ 115.

4) Kar. Ter-Mkrtschian, Die Paulikianer u. s. w. Leipzig 1893 S. 83. Միեթթար Այրեվանցիի այն վկայությունը, ըստ վորի այդ շարժումը փոխադրվում է 821 թ., նշանակություն կարող է ունենալ միայն կրոնական աղանդների կապը յերևան հանելու տեսակետից:

հանգամանք մոռացություն է տրվում. վկայություններ հաղորդողների ժամանակագրական մերձավորությունը այդ իրադարձություններին: Այս տեսակետից առաջնությունը ընկնում է Ասողիկ պատմիչին:

Մագաքիա Որմանյանը նկատում է իրավամբ.

«... մինչ Ովայեցիին ժամանակը 855-ին կը վերջանա, և Դրասխանակերտացին 897-ին կը սկսի, և ավելի բնական է հետագային հետ կապել ծագման սկիզբը, քան թե իբր 30 տարի առաջ վախճանված կաթողիկոսին և իշխանավորին հետ, ինչպես սովորաբար կը կրկնվի... Ամեն առթի մեջ անհավանական է, ժամանակագրական նկատել Ասողիկի տված տեղեկությունը»¹⁾

Մենք շարժման ծագման հարց չենք հարուցում. այդ կարող էր առաջ լինել. այստեղ մեզ հետաքրքրողը այդ շարժման ակտիվ արտահայտությունն ստանալու շրջանն է: Բոլորը համաձայն են այն կետում, վոր այդ շարժումը մեծ ծավալ է ստացել X դարում²⁾

Ի՞նչ յեղբակացության կարելի է հանգել այս բոլորից հետո: Ունենք յերկու հիմնական, պատմական վկայություն: Վորոնցից ժամանակագրական կաշեղ զեպքերն ավելի մոտ կանգնողը, Ասողիկ պատմիչը, Թոնդրակեցիների պայքարի շրջանը դնում է ժամանակակից մեր նկարագրած ապստամբության: Յերկրորդը, Գր. Մագիստրոսը, տարբերվում է այս կետում: Հետագա ուսումնասիրողներից չորսը, Չամչյան, Տեր-Մկրտչյան, Բարսեղ Վ. Սարգիսյան և Մագաքիա Որմանյան բաժանվում են յերկու մասի ըստ այս վկայությունների, առաջին յերկուսը Մագիստրոսի վկայության վրա հիմնվելով, գործում են սխալ յերբ Սմբատ Թոնդրակեցին Հովհ. Ովայեցիի հիմնվելով, գործում են սխալ յերբ Սմբատ Թոնդրակեցին Հովհ. Ովայեցիի կաթողիկոսին ժամանակակից են դարձնում: Իսկ յերկու վերջինները ընդունում են Ասողիկի վկայության ճշտությունը:

Մեր կարծիքով իրավունք ունեն վերջինները, և Սմբատի շարժումը ժամանակակից էր Հովհ. Դրասխանակերտացի կաթողիկոսին:

Սմբատ Զարհանավանցին վորպես տեսաբան, թե՛ առաջնորդ էր հանդիսանում 915/16 թվի ապստամբական շարժման՝ յերկրորդական խնդիր է մեր ուսումնասիրության տեսակետից: Եական այն է, վոր ապստամբական շարժման զուգընթաց է գնում Թոնդրակեցիների աղանդի աճումը և ծավալումը:

Այժմ, յերկրորդ եական խնդիրը կայանում է նրանում, թե ի՞նչ էր ներկայացնում իրանից Թոնդրակեցիների աղանդը: Անվերջ հալածանքները աղանդավորական այդ շարժման առաջնորդներից վոչ մի գրավոր հիշատակություն չի հասցրել մեզ: Գոյություն ունեն հակառակորդների՝ Գրիգոր Նարեկացիի, Գր. Մագիստրոսի և Արիստ. Լաստիվերտացիի նրանց մասին գրածները:

1) Մագաքիա Որմանյան. Ազգապատմ. մաս Ա. § 736, էջ 1068. Բարսեղ Վ. Սարգիսյանը ուսումնասիրություն է այն էջ 62) այն կասկածն է հայտնում, վոր կարող էր Սմբատ Թոնդրակեցին Հովհ. Դրասխանակերտացի կաթողիկոսին ժամանակակից լինել: Սարգիսյանը սխալվում է, յերբ Ասողիկի փոխարեն գրում է Ս. Անցիլ:

2) K. Ter-Mkrtschian, S. 83.

Այդ վկայությունների ընթերցումից գալիս ենք հետևյալ յեզրակացություններին.

ա) անխնա պայքար տիրող յեկեղեցիի և կղերական, միաստիկ աշխարհայացքի դեմ.

բ) պայքար գոյություն ունեցող գույքային հարաբերությունների դեմ.

գ) պայքար գոյություն ունեցող հասարակական ինստիտուտների դեմ. Յերբեք զարմանալի չէ, վոր ինչպես ֆեոդ. Հայաստանի կղերականները, նույնպես և վենետիկյան Մխիթարյանը հայոցյանք և լուստանք են թափում այդ աղանդավորների գլխին: Հետաքրքրական է այս տեսակետից Բարսեղ Վ. Սարգիսյանի հետևյալ զուգահեռը, վոր նա 1893 թվին թոնդրակեցիների աղանդի և սոցիալիզմի միջև քաշում է.

«Միով բանիւ, — նորահար բառիս ճիշտ նշանակութեամբ, — հին աշխարհի ոչնչականներ էին և ընկերավարականներ, և ամեն բան կուզէին ոչնչացնել»¹⁾

Ի հարկէ, միամտություն կը լիներ մեր կողմից սպասել, վոր Մխիթարյան մի վանահայր տարբեր տեսակետ ֆաղերի կոնկրետ անալիզի վրա հիմնված դասակարգային պայքարի արտահայտություն այլ յեզանակներ ըմբռներ, ինչպես և պաշտպան կանգներ սոցիալիզմին: «Դասակարգային գոյությունը կապված է միայն պայքարի վորոշ պատմական ձևերի հետ, վորոնք հատուկ են արտադրության զարգացմանը»:

Վոր իրապես թոնդրակեցիները տիրող գույքային հարաբերությունների դեմ պայքարի ելին մտել տիրող ֆեոդալական դասակարգի հետ, բավական է հիշատակել միայն Գր: Նարեկացիի այն ճոխ ածականները, վորոնք ուղղվում են այդ աղանդավորների հասցեյին.

«Որք են շարք շանց և գումարք գողոց, և գունդը դայոց և դառք դիւաց, և աղինք աւազակաց և կոյտք կերչաց, և բոյլք բարբարոսաց և խումբ խաչահանուաց, և ժողովք չարեաց և արք արեանց...»²⁾

Բանաստեղծ Նարեկացիի ուժեղ յերևակայության արդյունք այս ածականները անշուշտ իրական հիմք ունեյին: Վերհիշենք, վոր ապստամբությունը նկարագրող Հովհաննես պատմիչը ևս նույն ածականներն է շոյել: Երբեք չենք միայն նրանում և կայանում, վոր վերջինի մոտ յերևակայության ավյունը անքան զորավոր չէր և չէր կարող յերբիք իր բանաստեղծական ձերքով հավասարվել միաստիկ մեծագույն բանաստեղծ Գր Նարեկացիին:

«Ավագակներ», «գողեր» անվանվում են. ինչո՞ւ. վորովհետև այդ աղանդավորները քարոզում էին և պահանջում դեպքում կոմուն, վոր աշխարհիկ և հոգևոր ֆեոդալների հողերը վերադարձվեն հողագուրկ զարծած գյուղացիությանը:

Այս տեսակետից Լեոն իրավամբ գրում է.

«...Սմբատը քարոզում էր նյութապաշտական սկզբունքներ, հա-

1) Բարսեղ Վ. Սարգիսյան, Ուսումնասիրություն և այլն էջ 66:

2) Ibid, էջ 112.

վատացնելով, վոր մարդկային բարոյությունն աշխարհի մեջ է և վոչ թե յերկնքում, իսկ աշխարհի վրա բարոյություն կարելի չէ ստեղծել մարդկային ստացվածքներով»¹⁾

Վերջին խնդրը, վորը հարկավոր է պարզել, կայանում է նրանում, թե արդյոք գյուղացիական այդ ապստամբության սեփականագուրկ դարձած կամ աղքատացած աղանդականներից մասնակցողներ յեղե՞լ են:

Հովհ. կաթողիկոսի նկարագրության ընդհանուր բնույթը մեզ հնարավորություն է տալիս այս հարցին վորոշակի պատասխան տալու. և վոչ էլ Սմբատի մասին մեզ հասած վկայություններում այդ մասին տվյալներ ունենք: Սմբատը գյուղացիական ծագում ունի: Սակայն, յերկու հանգամանք մեզ թերևս հնարավորություն կտան դրական պատասխան տալու այդ հարցին:

1. 915/16 թվին ծագած ապստամբությունը թեև պարտվում և մի քանի տարի հետո նախկին իրերի գրությունը վերականգնում է, սակայն այդ շարժումը վոչ թե միայն շարունակվում է ամբողջ 10-րդ դարու ընթացքում գոյություն ունենալ, այլև 11-րդ դարու 50-ական թվականներին ուժեղ թափով կրկին յերևան է գալիս: Յե՞վ շարժման հետագա ընթացքում մենք հանդիպում ենք իշխանական դասի պատկանող մարդկանց, վորոնք գլխավորում են այդ շարժումը: Անշուշտ վորոշ տնտեսական աղղակներից առաջանում էր այս յերևույթը:

2. Յեթե շարժման հետագա պրոցեսում իշխանական դասի պատկանողները հիմք ունեյին այդ շարժման մասնակցելու և գլխավորելու, մեր կարծիքով, հողերի կենտրոնացման այն պրոցեսը, վոր կատարված փաստ եր արդեն 10-րդ դարու սկզբին²⁾, չէր կարող չանդադառնալ մի շարք փոքր, մանր ֆեոդալ իշխանների տնտեսական գրության վրա բացասական կերպով: Ուստի, մենք հավանական է՝ ք նկատում 915/16 թվի ապստամբության մեջ մանր սեփականագուրկ դարձած կամ աղքատացած իշխանների մասնակցությունը:

Յեթե Հովհ. կաթողիկոսի պատմած այս դեպքերը կղերական պատմիչի հատուկ աշխարհայացքի թանձր քողով ծածկված են, ապա մենք ունենք ֆեոդալական Հայաստանի մի այլ գավառում՝ Սյունիքում, 915 թվին գյուղացիական ապստամբությունների մասին այլ վկայություններ, վորոնք քաղված են այդ շրջանի փաստաթղթերից և բացորոշ ցույց են տալիս այդ ապստամբական շարժումների դրդապատճառները:

VI.

Գյուղացիական այդ շարժումները տեղի յեն ունենում Տաթև վանքի շուրջը: Այստեղ մենք գործ ունենք հոգևոր ֆեոդալների կալվածների շուրջը կատարված դեպքերի հետ³⁾:

1) Նորք, № 2 1923, էջ 147.

2) Հմմտ. մեր հոգվածը այդ մասին Հ. Ս. Խ. Հ. Գիտություն և Արվեստի Ինստիտուտի ճեղեկագրի 1927 թվի № 2 ում, էջ 180—190.

3) Վորքան մեզ հայտնի չէ, գյուղացիական այս շարժումների մասին մինչև այժմ գրել է միայն Զավախաշվիլին զրացելիս ինչպիսի «Bulletin de l'université de Tiflis»-ի № 2 ում, 1922—1923: Այս աշխատության ծանոթացել ենք մեր 1925 թվին ավարտական շարադրության մեջ այս գյուղացիական շարժումների մասին գրելուց հետո: Զավախաշվիլիի հոգվածը կրում է Մի էջ գյուղացիական շարժումների պատմությունից հին Հայաստանում վերնագրերը:

Ինչպես աշխարհիկ ֆեոդալների մոտ հողերի կենտրոնացում եր կատարվում, նույնը և տեղի յեր ունենում հողեր ֆեոդալների մոտ: Այս ուղղությամբ վերին աստիճանի առատ նյութ և պարունակում Ստ. Որբելյանի պատմությունը Սյունյաց գավառում գոյություն ունեցող վանքերի և յեկեղեցիների կալվածների մասին: Մեծ մասամբ այդ կալվածները պարզեցականներ» էին աշխարհիկ ֆեոդալների կողմից: Պատահում էին նաև մասնակի դեպքեր, յերը աշխարհիկ ֆեոդալների կողմից հողեր ծախսում էին առնվում և նվիրվում վանքերին և յեկեղեցիներին:

Դեռևս Յեղիշե պատմիչի որով, յերեք տեսակի հողային սեփականություններ վորոշակի զանազանվում են միմյանցից.

«Երկիրք եթէ հայրենիք, եթէ պարզեցականք և եթէ քսակապինք»¹⁾

Ինչպես ստորև կտեսնենք, ապստամբական այդ շարժումները առաջ են դալիս այն պատճառով, վոր սյունյաց իշխանները, ըստ յերևույթին, հայրենատեր գյուղացիների հողերը կամայականորեն դարձնում են պարզեցականներ» և նվիրում են Տաթևի վանքին:

Հետևե՛ք Ստ. Որբելյանի կողմից մեզ հաղորդված վավերագրերի բովանդակությունը.

«Ես Յովհաննէս՝ շնորհիւն Աստուծոյ եպիսկոպոս Սիւնեաց, գրեցի զայս վճիռ իմով ձեռամբս հրամանաւ աստուածազօր իշխանին Սիւնեաց Սմբատայ. զի եհաս մեզ վտանգ տագնապի ի Հար և անաստուած ելուզակացն որ բնակեալ էին ի Յուրայ բերդ անուն քարին, որք յանկարծակի յարուցեալ ի վերայ յոգնաժողով եղբարցն ի գիշերի՝ կողոպտեցին զյարկս ամենայն, և զմանս սպանին ի ծերոցն»:

Հետո պատմվում է, վոր կրոնավորները փախել են և շնորհիւ Սյունյաց Սմբատ իշխանի «անաստուած ելուզակների» դեմ ձեռք առած ազդու միջոցների, հնարավոր է յեղել կարգը վերահաստատել:

915 թվին Հովհաննէս յեպիսկոպոսի կողմից կնքված այս վավերագիրը արգելում է.

«... զի յետ ժամանակաց մի ոք հանդգնեսցի զնոյն ոճիրս գործել: Արդ՝ եթէ ոք հրամանիս մերոյ հակառակի և առնու զՅուր ի սուրբ եկեղեցւոյս. և կամ կամի զսուտ քար բերդ անուանել և շինութիւն խորհել, և կրկին հալածումն յարուցանել սուրբ եկեղեցւոյս, այսպիսին նզովեալ եղեցի յԱստուծոյ ամենակալէ...»²⁾

Վավերագիրը վերջանում է մի շարք նզովքներով:

Ինչ եր պատճառը, վոր մի գիշեր գյուղացիները խուժում են Տաթևի վանքը և փախցնում եպիսկոպոսին ու կրոնավորներին: Միթե «եկուզակներ» են ինչպես հաղորդվում է մեզ: Գաղտնիքը պարզվում է, յերը մենք կարդում ենք Յուրագետցի մի յերեցի թողած վավերաթուղթը, վորը վերաբերում է Տաթևի շինությունն ալարտումից հետո վանքին յեղած նվիրատվություններին: Այդ փաստաթղթում ասված է.

1) Յեղիշե, էջ 159.

2) Ստ. Որբելյան, I գլ. ԽԸ. էջ 294. Փարիզ 1859.

3) Ստ. Որբելյան, I գլ. ԽԸ. էջ 295.

«...Շնորհէ (Սյունյաց գահերէց Աշոտ իշխանը) և զՅուր՝ բերդովն և ագարակօքն, և զգետն Յուրայ, և զվանքն... բայց թէպէտև զայս ամենայն գուրս արարին, զբնակիչս բերդին Յուրայ ոչ կալացին հանել ի տեղոյն. զի **ԽԻՐ ԽԱՅՐԵՆՏԵՐԷ** էին և բարբարոսք և պիղծ մարդիկ. այսպէս և ոչ զՏաճաղէկս՝ որ մերձ վանիցն էր և նոքա նոյն պիսիք էին: Եր և աւագականոց մի բերդ անուն հանդէպ վանիցն, յանկոյս մեծ գետոյն, յափն քարոյն՝ որ Առաւելադաշտ կոչեն, ի ներքին ուսակին. և զայն ևս ոչ հալածեցին. յորոց՝ վտանգ վոչ սակաւ հասանէր եղբայրութեանն»¹⁾

Ստ. Որբելյանի 42-րդ գլուխը, վորը նվիրված է Տաթևի վանքի նվիրատվություններին, նույնությամբ մեջ է բերած Յուրագետցի յերեցի թողած այս վավերաթուղթը և ավելացնում է սրան.

«Յետոյ թէպէտ յայլ և յայլ ժամանակս և զայնս ևս սեպհականեցին հայրապետքն»²⁾

Ստ. Որբելյանի այս վերջին տողերի իմաստը ստորև կպարզվի:

Ուրեմն, պարզվում է, վոր «եկուզակները» ուրիշ բան չեն, յեթե վոչ նախկին հայրենատեր գյուղացիներ, վորոնք ուզում են տեր դառնալ իրենց հողերին:

Հայտնի յի, վոր Տաթևի վանքը սկսվել է շինվել 895 թվին և ալարտել 906 թվին³⁾ Յեթե վանքին յիղած հողային նվիրատվությունները նրա ալարտման թվականին և յիղած և «հայրենատեր» գյուղացիները սեփականազուրկ դարձած, ապա հարց է առաջանում՝ ինչու այդ գյուղացիները ապստամբում են միայն 915 թվին:

Մեր կարծիքով, սրա եական պատճառը կայանում է հավանաբար, այն ընդհանուր կրիզիսում, վորի մեջ ապրում էին Հայաստանի ֆեոդալները 915 թվին: Ուժերի անհավասարակշռությունից գյուղացիները ստիպված են յեղել յենթարկվել իշխանի կողմից յեղած կարգադրություններին և հարմար բոլեյին նրանք կամեցել են վերականգնել իրենց անցյալի իրավունքները: Յեթե մեր այս յենթադրությունը ճշմարիտ է, ապա Սյունիքի դեպքերը արմիջականորեն կապվում են Բագրատունյաց հողամասերում տեղի ունեցող ապստամբական շարժումների հետ:

«Այրարատն՝ ըլլալով իբրև սիրտ Հայոց Մեծաց, — գրում է Բարսեղ Վ. Սարգիսյանը, — Թոնդրակեցւոց աղանգն ալ տոյս սրտին մէջ բունեալ վարակիչ հիւանդութիւն մի, ընդարձակ և անխուսափելի վտանգներ կըսպառնայր շուտով ապականելու ամբողջ մարմինն»⁴⁾

Մեզ հայտնի չե, թե արդյոք Թոնդրակեցիները աղանգը Սյունիքում ևս տարածված եր՝ թե վոչ: Վորոշ կասկածի տեղիք է տալիս մեզ Ստ. Որ-

1) Ալիբաբ, Սիսական, էջ 246.

2) Ս. Որբելյան, I գլ. ԽԸ. էջ 276.

3) Ստ. Որբելյան, I գլ. ԽԱ. էջ. 269—70 և գլ. ԽԲ. էջ. 280.

4) Բարսեղ Վ. Սարգիսյան, ուսումնասիրություն և այլն, էջ 72.

բելյանի հետևյալ պարբերությունը, վոր վերաբերում է գյուղացիների Տաթևի վանքում կատարածներին.

«...տարան և արծաթի սափորով զմեռոնն և վայթեցին ընդ քարն»¹⁾

Յուրագեացի յերեցի փաստաթղթում վոչ միայն Յուրա բերդի բնակիչների դեմ գործ եր անվել անիրավություններ, այլ և Տամաղեկի և Արևալաղաշտի բնակիչների հանդեպ: Արդյոք այդ վայրերի գյուղացիությունը լուրջամբ տարբեր և իրենց դեմ գործ անված անիրավություններ:

Այդ մասին ունենք ուրիշ հետաքրքրական վավերագրեր Ստ. Որբելյանի մոտ.

«Էր և հանդեպ վանիցն տեղի մի ապստամբաց, որ Տամաղեկս կոչէին. և բազում և մեծամեծ վիշտս և նեղութիւնս հասուցեալ էին վանիցն, զոր Տէր Յովհաննէս, թէ և բազում անգամ ջանաց, ոչ կարաց հալածել զբնակիչսն և սեպհականել զտեղին»:²⁾

Որեմն, Հովհաննէս յեպիսկոպոսի ժամանակ, Տամաղեկի բնակիչներն ել վտար յեն կանգնել և հաղթանակել: Սակայն, Հովհաննէս յեպիսկոպոսի հաջորդը, Հակոբ յեպիսկոպոսի (918—959 թ.) որով Տամաղեկի հողերը անցնում են Տաթևի վանքին:

Նրա կողմից թողված մի վավերագրում կարդում ենք.

«Այս իմ ձեռին գիր է Տէր Զակարայ՝ Սիւնիաց յեպիսկոպոսի. բազում ջանիւ և աշխատութեամբ թափեցի զՏամաղեկս որ բազում նեղութիւն էին հասուցեալ տանս. և Տեառն Յովհաննէսի ջանացեալ էր և չէր կարացեալ թափել: Արդ՝ հնազանդեալ մեր հրամանացս տէր Սմբատ և Սոփիա տիկին՝ առին ընդ գնոյ 1000 դահեկանի, և ետուն ի սուրբ նշանս»:³⁾

Ի նշի յն հանգում Առավելադաշտի բնակիչների ապստամբությունը: Ստ. Որբելյանի մոտ 930 թ. մի վավերագրից իմանում ենք, վոր Արևալաղաշտի գյուղացիները ևս ապստամբել են և մի շարք չարիքներ հասցրել վանքին.

«...յայնժամ խնդրէ եպիսկոպոսն յիշխանացն զարսն. և քանդեալ աւերեաց զապստամբանոց նոցին և հիմնախիլ արար և զտեկին սահմանովն սեպհականաց եկեղեցւոյն...»

(Ստ. Որբելյան, I գլ. ԽԹ. էջ 303):

Հետագա տարիներին վերաբերող վկայությունները ցույց են տալիս, վոր բուն ուժով խեղդված այդ ապստամբական շարժումները պարբերաբար կրկնվում են. այսպես, Յուրա բերդի բնակիչները հարձակվում են Հակոբ յեպիսկոպոսի վրա և սպանում նրան:

(Ստ. Որբելյան, գլ. ԽԹ. էջ 296):

¹⁾ Ստ. Որբելյան, I գլ. ԽԹ. էջ 293.

²⁾ Ստ. Որբելյան, II գլ. ԾԱ. էջ 13.

³⁾ Ստ. Որբելյան, II գլ. ԾԱ. էջ 14: Բրտսեն Որբելյանի Ֆրանս. թարգմանություն մեջ (I, էջ 156 ծանոթ. 6) այն կարծիքն է հայտնում, թե Տամաղեկի բնակիչությունը մուսուլման մի ցեղ էր: Բրտսենի այս կարծիքը հաստատվում է թերևս նրանով, վոր Սյունյաց իշխանը Յուրա բերդի և Տամաղեկի բնակիչներին հանդեպ յերկու չափ է գործածում:

916 թվականից 83 տարի անց կրկին մենք հանդիպում ենք Յուրա բերդի մասին մի վավերագրի, վորտեղից յերևում է, վոր յերկար տարիների ընթացքում Յուրա բերդի բնակչության և Տաթևի վանքի միջև պայքարը շարունակվելիս և յեղել: Վերջին կովում արյան մեջ է խեղդվում ապստամբությունը. «...և ոչ ինչ շահեալ որդալից սատակեցան, պակասեցան, կորեան վասն անօրէութեան: Իսկ ի ժամանակս մեր հրամայեցին աւերեալ յատակել»¹⁾ (Ստ. Որբ. գլ. ԽԹ. էջ 297.):

Այսպես և վերջանում այն ապստամբությունների յերկար շարանը, վորոնք սկսվել էին 915 թվականից: Յեկեղեցիի հայրապետները կարողանում են սեփականացնել գյուղացիության հողերը և այս կերպ «փառաբանություն» են արժանանում հոգևոր ֆեոդալների կողմից: Իսկ ապստամբությունները ճնշող ֆեոդալ իշխաններն ու թագավորիկները դառնում են «աստուածասեր» և «բախալատ»:

Սյունիքում կատարված այս ապստամբությունները հետաքրքրական են նաև 10-րդ դարում Սյունիքի գյուղացիության շերտավորումների տեսակետից: Հայաստանի լեռնային այդ մասի վորոշ վայրերում կար դեռևս գյուղացիական մի այնպիսի խավ, վոր կարողացել էր պահպանել մինչև 10-րդ դարում սկիզբը իր հողային սեփականությունը: Յերկրագործների մի շերտ, վոր չէր դարձել սեփականագուրկ նման այն գյուղացիության, վոր աստիճանաբար կուլ էր դացել աշխարհիկ և հոգևոր ֆեոդալների:

10-րդ դարում այս ապստամբական շարժումները մինչև այժմ լուրջան են մա նվել կամ նրանք անվանվել են «հայ գյուղացի ավազակների ասպատակություններ»: Այսպես և գրվել մինչև այժմ Հայաստանի պատմությունը:

Հարց է առաջանում. ինչո՞ւ:

Վ.

«Ժամանակակից մատերիալիստական գիտության տեսակետից, — գրում է պրոֆ. Լեոն իր նորագույն հոդվածներից միում, — հայոց պատմությունը դեռ գրված չէ: Պետք է նրան գրել նորից, այսպես մենք կմանք առանց պատմության, քանի վոր յեղածը, ավանդականն այլևս վոչ վոքի չի հետաքրքրի»²⁾:

Հեշտ բան չի նման մի խոստովանություն այնպիսի մի մարդու կողմից, վոր իր կյանքն է գրել նույն այդ «հայոց պատմությունը» հետազոտելու համար:

Ավելի զգուշավոր, սակայն, ըստ երևյալի նման դատավճիռ է տալիս պրոֆ. Հակ. Մանանդյանը մինչև այժմ Հայաստանի պատմության շուրջը

¹⁾ Այս վավերագրի ժամանակը վորոշելիս, մենք նկատի չենք ունեցել Սյունյաց վասակ թագավորի ժամանակից թողված մի այլ վավերագիր, վոր կրում է 998 թվականը. հմմտ. Ստ. Որբ. գլ. ԾԴ. էջ 36:

²⁾ Լեոն, Հայոց պատմության հարցերից. Պետ. Համալսարանի Գիտ. Տեղեկագիր № 3-3, էջ 398.

գրված աշխատությունների մասին, բացի մոնոգրաֆիկ ուսումնասիրությունների ընդլայնումից՝ կրող յերկու աշխատություններից¹⁾։

Միանգամայն միանում ենք այս դատավճռին։ Անշուշտ, այս գնահատականը իր ամբողջությամբ չի վերաբերում այն աշխատություններին, վորոնք զուտ բանասիրական ընդլայնում են կրել, և վորոնցից ոգտվում ենք ներկայիս վորպես մատերիալ։

Ինչպե՞ս ժխտվում է հայ պատմագրության անցյալը, վորպես իսկական Հայաստանի պատմություն։ Մեր կարծիքով, վոր թե միայն նրա համար, վոր այդ աշխատությունները լուրջ ժամանակագրության ընդլայնում են կրում, վոր նրանք «թագավորների, իշխանների և հոգևորականների պատմություն են», — այս կլինե՞ր Ֆորմալ մերձեցում, այլ և նրա համար, և սա ամենաեականն է, վոր այդ աշխատությունները տողորված են շովինիզմի հասնող նացիոնալիզմով։ Իսկ այս խտացումն է այն աշխարհայացքի, վոր հատուկ է հայ բուրժուազիային։ Ահա թե ինչու այդ աշխատությունները լույս են տեսել և հովանավորվել այնպիսի վայրերում, ուր մեծ թվով գաղութային հայ բուրժուազիա չի գոյություն ունեցել։ Թիֆլիս, Բագու թե Մոսկվա, Վենետիկ թե Վիեննա իրագործում էին միևնույն նպատակը։

Գաղութային հայ կապիտալը, սկզբնական շրջանում առևտրական կապիտալը, մրցության մտնելով և հաղթելով ոտաբերկրյա կապիտալների կողմից, սեփական հայրենիք ստեղծելը իր հիմնական նպատակն էր դրձնում։ Պատահական չէ, վոր այս իդեայի իրականացման ազդանշանը տալիս էին վերջին դարերում, առաջին հերթին Հնդկաստանի հայ առևտրականները, վորոնց գործի շարունակողը հանդիսանում է հետագա թվականներում, այլ գաղութային կենտրոնների հայ բուրժուազիան։

Իսկ հայ բուրժուազիան առանձին անկարող էր կատարել իր առաջադրած նպատակը. հարկավոր էր ամբողջ հայ «ազգը» առանց դասակարգի և կրոնի խտրության, համախմբել այդ նպատակի իրագործման շուրջ։

Մեզ շատ հեռու կտաներ այս յերկու թի սոցիոլոգիական վերլուծումը։ Բավականանում ենք շեշտել այն մի քանի հիմնական գծերը, վորոնք հատուկ են յերկու անցյալի պատմագրության և վորոնք անհրաժեշտ էին հայ բուրժուազիայի առաջադրած նպատակը իրագործելու։

ա) Ոտարատյացություն ուսսայական թեորիայի կիրառման ուղիով. բ) Վորդ հայերի անմիաբանության մասին. գ) Պատմական դեպքերում անհատների հերոսացում, աստվածացման հասցնելու աստիճան. դ) Առաջադրում մի պատմական միասին հայ ժողովրդին Առաջավոր Արևելքում կատարելու և վերջապես,

յե) Հայաստանի պատմության ընթացքում, հայ ժողովրդի ներսում դասակարգային հակամարտությունների ժխտում։

Արժեք այս վերջին կետի վրա կանգ առնել, քանի վոր անմիջական կապ ունի մեր այս ուսումնասիրության հետ և պատասխանելու յե մեր դրած հարցը։

1) Հակ. Մանանդյան, դեմոկրատներ և այլն. Պետ. Համալս. Գիտ. Տեղեկագիր № 1, էջ 3.

Մենք ասացինք արդեն թե ինչու հայ բուրժուազիային հարկավոր էր «ազգը» ամբողջությամբ հավաքել իր առաջադրած նպատակի շուրջը։ Իսկ այս բանին կնպաստեր մեծ չափով և այն, յերբ պատմականորեն ժխտվեր դասակարգային ներհակությունները հայ ժողովրդի ներսում։

«Մենք ել ունեյինք մեր հայրենիքը, վոր մեր հորերից մնացել էր մեզ վորպես ժառանգություն. այդ հողի վրա վորպես մեր սեփական տան մեջ, մենք ազատ վարում էինք, ցանում էինք, հնձում էինք ու հանգիստ ապրում էինք։ Այստեղ մենք ունեյինք մեր որենքները և մեր կառավարությունը։ Մեր քաղաքը, վորպես ազգային մեծ քննադիմի հայր, իջնում էր մեզ վրա» (ընդգծումը մերն է Հ. Զ.)։

Բաֆիի կողմից «Դավիթ բեկի» հերոսներից մեկի բերանում դրված այս խոսքերը վիպական խոսակցություն չէ, այլ պատմաբանների կողմից պաշտպանված թեղիս։ Այս էր թեկադրում 19-րդ դարու 80-ական թվականների հայ առևտրական կապիտալի շահը։ Նրա եկեղեցիկ իդեոլոգները և պատմաբանները անշուշտ կարգացել էին մի քանի անգամ հայ պատմիչները. սակայն, այդ պատմական փաստաթղթերից վերցրել են միայն այն, ինչ վոր նպատակավոր էր հայ բուրժուազիայի շահերը պատմական փաստերով հիմնավորելու։

Թե վորքան «հանդիստ և ազատ էր ապրում հայ գյուղացին իր սեփական հողի վրա և թե ինչպես հայ թագավորը վորպես մեծ ընտանիքի հայր իշխում էր», այդ տեսնում ենք այս և մեր այլ ուսումնասիրությունների մեջ։

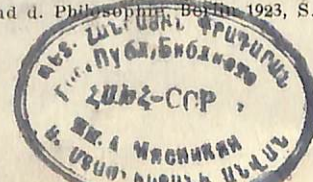
Հայաստանի պատմության մեջ ոեակցիոն ումանտիզմը, վորի վերջին տասնամյակների թուրքական ներկայացուցիչները հանդիսանում են դաշնակցականները, կրկնելով Մխիթարյան վարդապետներից մինչև Մորզանի կողմից գրված «պատմությունները», մի հարց է առաջադրել և լուծել։

Հայաստանի պատմությունը ջնջելու անհեթեթ հարցը։

Յեվ իրապես, ինչպես Կ. Մարքսն է նկատում, «...ջնջել բոլոր այն տարրերը (ճորտություն, առանձնաշնորհումներ, անարխիս) ֆեոդալական շրջանում, վորոնք պայքարն են առաջացնում, բուրժուազիայի զարգացումը իր սաղմում խեղղած պիտի լինելին։ Պիտի առաջադրելին պատմությունը ջնջելու անհեթեթ հարցը¹⁾։

25 VI 1928 թ.

1) K. Marx, Das Elend d. Philosophie, Berlin, 1923, S. 105.

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0418468

7929